

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH

ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :8.017(2023); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286

Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:12, ISSUE:2(1), February: 2023

Online Copy of Article Publication Available (2023 Issues)

Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A

Article Received: 2nd February 2023

Publication Date:10th March 2023

Publisher: Sucharitha Publication, India

Digital Certificate of Publication: www.ijmer.in/pdf/e-CertificateofPublication-IJMER.pdf

DOI: <http://ijmer.in.doi/2023/12.02.20.3.4>
www.ijmer.in

पुराणेषु युद्धसैन्यविश्लेषणम्

VENKATA RAMANA BONULA

Research Scholar

Dept. of Sanskrit

S.V. University

Tirupati -517507

Andhra Pradesh

Ph.No: 918542419

venkatbonula691@gmail.com

प्रस्तावना

संस्कृतवाङ्मयं द्विविधं भवति लौकिकं वैदिकञ्चेति। तत्रापि कृत्स्नस्य वाङ्मयस्य त्रैविध्यं आमनन्ति पण्डिताः प्रभुसम्मिताः वेदाः, सुहृत्सम्मितानि पुराणानि, काव्यानि कान्तासम्मितानीति। भारतीयसंस्कृतेः वेदाः, सुहृत्सम्मितानि पुराणानि, काव्यानि कान्तासम्मितानीति। भारतीयसंस्कृतेः वेदाः एव मूलाधाराः। अस्माकं मतस्याऽपि वैदिकमतमित्येव व्यवहारः। वेदानामनुशीलनेन वेदोक्तधर्माचरणेन च प्राणिनः लौकिकं पारलौकिकं च अभ्युदयं सम्पादयन्तः स्वं स्वं जीवनं समुन्नतं विधातुं शक्नुवन्ति। वेदाः चत्वारः ऋग्यजुस्सामार्थवणाः इति। वेदवाङ्मयमिव पौराणिकसाहित्यमपि भारतीयसंस्कृतेः प्राच्यधर्मपरम्परायाश्च ज्ञानाय परमोपदेयत्वं उपकल्पते। पुराणानि पुरातनविषयप्रतिपादिकानि प्राच्यविद्यानाञ्च कोशरूपाणि। वेदानामात्मस्वरूपत्वेन अङ्गीक्रियते “आत्मा पुराणं वेदानाम्” इति वचनप्रामाण्यात्।

Cover Page

पुराणपरिचयः

पुराणानि भारतीयसाहित्यस्य गौरवग्रन्थाः इव भासन्ति। पुराणज्ञानं विना लोकेऽस्मिन् यः कोऽपि मनुष्यः विचक्षणाज्ञानं नैव प्राप्नुयात्।

यो विद्याच्यतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः।

न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः।।¹

वेदास्तु अस्माकं सर्वप्राचीनप्रामाणिकग्रन्थाः एव परन्तु वेदार्थस्य उपबृंहणकरणेन पुराणं वेदपूरकमिति मन्यन्ते।

पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिः

“पुरा भवं पुराणम्” इत्यर्थं पुरा इत्यस्य अव्ययशब्दात् “सायंचिरप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युत्थुलौ तुट् च”² इति सूत्रात् ट्युप्रत्ययान्तरं इत् संज्ञस्य टकारस्य लोपे कृते “युवोरनाकौ”³ इति सूत्रेण योरनादेशे च विहिते तुडागमाच्च पुरातन इति शब्दो निष्पन्नो भवति।

पुराणस्य लक्षणम्

लोके कैश्चित् पुराणानां वर्ण्यविषये यद्यपि पञ्चभिर्दशभिर्वा लक्षणानि उक्तानि तथापि पुराणानां पञ्चलक्षणानि विद्वत्सु प्रथितानि सन्ति। एतस्मादेव कारणात् प्रायः सर्वेषु पुराणेषु पञ्चलक्षणमेव समुल्लिखितमस्ति।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।।⁴

1. ब्रह्माण्डपुराणम् – अ.1

2. अष्टाध्यायी – 4-3/23

3. अष्टाध्यायी – 7/1/1

4. कूर्मपुराणं – 1/12

Cover Page

अत्र सर्गशब्दस्यार्थः सृष्टिरिति विज्ञेयः। प्रतिसर्गेण सम्पूर्णस्य जगतः संहारः परिकीर्तितः। देवर्षिराज्ञां च उत्पत्तिपरम्परा वंशशब्दात् निर्दिष्टम्। सृष्ट्यादीनां कालव्यवस्था मन्वन्तरमित्यभिधीयते। तत्तदन्वयजातानां देवर्षिराज्ञां वृत्तान्तानि वंशानुचरित पदेन कथितानि वर्तन्ते।

पुराणानां विभाजनम्

पुराणसाहित्यस्य प्रायः महापुराणोपपुराणभेदात् सर्वत्र द्विविधमुपलभ्यते –

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रव्यं वचतुष्टयम्।

अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि पृथक् पृथक्।।¹

अत्र श्लोकस्य अर्थः एवमस्ति यत् मकाराद्यक्षरेण चत्वारि, महापुराणानि बोद्धव्यानि तथा च अ-ना-प-लिं-ग-कू स्काद्यक्षरैः पृथक् एकैकं महापुराणं विजानीयात्।

पुराणानां वर्गविभाजनम्

अष्टादशपुराणानि वर्गरूपेण अधुना विभज्यन्ते। स्कान्दपुराणस्य केदारखण्डानुसारेण अष्टादशपुराणेषु दश शैवपुराणानि, चत्वारि ब्रह्मपुराणानि, द्वे वैष्णवपुराणे स्तः। तदनन्तरं शिवरहस्य खण्डान्तर्गत सम्भवकाण्डे लिखितम् यत् शिव – भविष्य – मार्कण्डेय – लिङ्ग – वाराह – स्कन्द – मत्स्य – वामन – ब्रह्माण्डपुराणानि शिवपुराणानीति कथयन्ति। एतेषां पुराणानां श्लोकसंख्या त्रिलक्षपर्यन्तं वर्तते। विष्णु – भागवत – नारदीय – गरुडपुराणानि वैष्णवपुराणानीति आमनन्ति। अत्र श्रीमहाविष्णोः महिमा उपवर्णिता आसीत्। ब्रह्मवैवर्त पुराणे श्रीकृष्णस्य महिमा वर्णिताऽस्ति।

1. देवीभागवतम् – 1/3/2

Cover Page

उपपुराणानि

उपपुराणानां संख्या अष्टादश एव। अधुना उपपुराणानां नामानि –

1. सनत्कुमारकृत आदिपुराणम्	2. नरसिंहपुराणम्
3. कुमारकृत स्कन्दपुराणम्	4. शिवधर्मपुराणम्
5. दुर्वासपुराणम्	6. नारदपुराणम्
7. कपिलपुराणम्	8. वामनपुराणम्
9. औशनपुराणम्	10. ब्रह्माण्डपुराणम्
11. कालिकापुराणम्	12. वरुणपुराणम्
13. माहेश्वरपुराणम्	14. साम्बपुराणम्
15. सौरपुराणम्	16. पाराशरपुराणम्
17. मारीचपुराणम्	18. भास्करपुराणम् च।

पुराणनिर्माता वेदव्यासः

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः।

अफाललोचनो शम्भुः भगवान् बादरायणः।।

भरतवर्षेऽस्मिन् सञ्जातेषु अनेकप्रसिद्धमहापुरुषेषु व्यासमहर्षेः स्थानं
अत्युन्नतमस्ति। महाभारतस्य आदिपर्वनुसारेण कृष्णद्वैपायनस्य उत्पत्तिः द्वापरयुगे
पराशरसत्यवत्यां यमुनाद्वीपे सञ्जातेति विज्ञायते –

Cover Page

इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम्।

पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा।

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान्।

स मातरमनुज्ञाय तपस्येव मनो दधे।।

स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्वि च सोऽब्रवीत्।

एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात्।।

न्यस्तो द्वीपे स यद् बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः।।¹

वेदव्यासः भारतीयप्रतिभापज्ञया व्याख्याता, मुनिः महर्षिः, नीतिकारः, दर्शनिकश्च।

पुराणेषु युद्धसैन्यप्रस्तावना

पुराणानि भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यरत्नानि भवन्ति। पद्मपुराणे उक्तं यत् यथा भगवान् विष्णुः सूर्यरूपं धृत्वा जगत्प्रकाशकारको भवति तथा पुराणानि विग्रहरूपधारणं कृत्वा सर्वहृदयप्रकाशका न्तिः भवन्तीति –

यथा सूर्यवपुर्भूत्वा प्रकाशाय चरदे हरिः।

सर्वेषां जगतामेव हरिरालोकहेतवे।।

तथैवान्तः प्रकाशाय पुराणावयवो हरिः।

विचरेदिह भूतेषु पुराणं पावनं परम्।।²

1. महाभारतम् 1/63/83-85

2. पद्मपुराणम् – स्वर्गखण्ड – 62/60-61

Cover Page

वेदज्ञानाय पुराणानां अध्ययनं अत्यन्तमावश्यकं भवति। यावत् पर्यन्तं प्रतिभासम्पन्नो न भवेत् तावत् पर्यन्तं वेदार्थज्ञानं प्राप्तुं सक्षमो न भवेत् अत एव पुराणान्यपि पञ्चमवेदत्वेन परिगण्यन्ते –

ऋग्यजुः सामाथर्वाख्याः वेदाश्चत्वारः उद्धृताः।

इतिहासपुराणञ्च पञ्चमो वेद उच्यते।¹

युद्धसैन्यप्रसङ्गः

संस्कृतवाङ्मये अनेकेषु ग्रन्थेषु युद्धविवरणं, सैन्यशिक्षाप्रणाली, युद्धपद्धतयः, शस्त्रास्त्रप्रयोगाः दृश्यन्ते। वाल्मीकीरामायणे रामरावणयुद्धं प्रथितमेव। तथैव परशुरामेण क्षत्रियवंशविनाशाय कृतं युद्धं, लवणासुरवधार्थं शत्रुघ्नेन कृतं युद्धं, चन्द्रकेतुयुद्धं, विश्वामित्रयागरक्षणे दैत्यैः सह कृतं युद्धं विदितमेव। रामायणे दण्डभेदयोः प्रयोगः सम्यक् रूपेण कृतो वर्तते। सामदानादि उपायानां प्रयोगविषये रावणपत्नी सुप्रसिद्धा आसीत्। रामायणे दूतप्रेषणं, गुप्तचराणां नियामकं उत्पन्नं प्रशंसनीयं भवति। तथैव महाभारतेऽपि युद्धसैन्यविवरणं प्राप्यते। महाभारते कुरुक्षेत्रसङ्ग्रामः सुप्रसिद्ध एव। महाभारते अष्टादशपर्वसु युद्धपर्व महत्वं भजति। अस्य अतिरिक्ततया शान्ति- भीष्म – वन – उद्योग – आदि – कर्णपर्वसु युद्धसम्बन्धविषयाः, सैन्यसङ्घटनं, सैन्यसञ्चालनं, शस्त्रप्रयोगः, व्यूहनिर्माणमित्यादि विषयाः उल्लिखितास्सन्ति।

पुराणेषु युद्धसैन्यविवरणम्

पुराणेषु देवदानवसङ्ग्रामरूपेण अनेकस्थलेषु युद्धविवरणं प्राप्यते। साङ्ग्रामिकदृष्ट्या अग्निपुराणं अत्यन्तं महात्वपूर्णं भवति। अस्मिन् पुराणे विविधयुद्धतत्त्वानां, परिस्थितीनाम्

1. श्रीमद् भागवतम् – 1/4/20

Cover Page

उल्लेखो हश्यते। युद्धात् पूर्वं क्रियमाणं पूजाविधानं, शुभाशुभमुहूर्तनिर्णयः, युद्धानुकूलराजनीतिः सम्यक् वर्णितमस्ति। अग्निपुराणे चतुर्षु अध्यायेषु धनुर्वेदस्य प्रसङ्गो वर्तते। धनुष्कलाशिक्षणविषये उल्लिखितं वर्तते। एकस्मिन् वाध्याये देवासुराणां द्वादशसङ्ग्रामाः उपवर्णिताः।

ब्रह्माण्डपुराणे वर्णित युद्धविषयाः

ब्रह्माण्डपुराणे विंशति अध्यायेषु युद्धप्रकरणं प्राप्यते। ब्रह्माण्डपुराणे उत्तरखण्डे दशमाध्याये भीषणसङ्ग्रामस्य वर्णनमस्ति। तत् देवासुरविवादरूपेण प्रचलितं शास्त्रसूत्रसमन्वितं भवति। अमृतप्रदानसमये विष्णुः पक्षपातं वहतीति कारणात् देवताभिः युद्धार्थं पाश – अङ्कुश – बाण – धनुर्भिः असुराः सङ्ग्रामाय सन्नद्धाः युद्धञ्च कृतवन्तः।

ब्रह्मवैवर्तपुराणे युद्धसैन्यविषयाः

ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे अनेकानां युद्धानां, युद्धोपकरणानां च उल्लेखो प्राप्यते। अस्मिन् मायायुद्धप्रसङ्गः, शस्त्रास्त्रसम्पादनाविधिः, कार्तिकेयाय परमेश्वरेण प्रदत्त कवच – कमण्डल – ब्रह्मास्त्र – वैरिनाशिनी – ब्रह्मज्ञान – शूल – परशु – पिनाक – शक्ति – पाशुपत – धनु – यमदण्ड – महाशक्तिरित्यादीनां अस्त्रविवरणं प्राप्यते।

कूर्मपुराणे युद्धसैन्यविषयाः

कूर्मपुराणे पूर्वविभागे तत्र तत्र विविधसङ्ग्रामाणां विवरणं लभ्यते। हिरण्याक्षः पृथिवीमपहत्य पाताललोकं प्रत्यनीनयत्। तदा पृथिवीं उद्धरणार्थं भगवान् विष्णुः वराहरूपं धृत्वा हिरण्याक्षं हत्वा भूमिं यथास्थाने अस्थापयत्। ब्रह्मविष्णवोः मध्येऽपि एको सङ्ग्रामो जातः। तथैव विष्णुः मधुकैटभवधप्रसङ्गे युद्धवर्णनं दृश्यते। प्राचेतसदक्ष-वृत्तान्तमपि युद्धदृष्ट्या महत्त्वपूर्णं भवति। वीरभद्रेण सह शिवेन कृतं युद्धमपि अविस्मरणीयमेव।

Cover Page

श्रीमद्भागवत युद्धसैन्यविषयाः

श्रीकृष्णस्य लीलावर्णनारूपेण भागवतं अत्यन्तं वैशिष्ट्यं भवति। श्रीकृष्णोऽपि युद्धनीतिकलासु पारङ्गत एव। कौरवपाण्डवसङ्ग्रामे सूत्रधारी इव भूमिकां अयं पुपोष। युद्धसैन्यविवरणं भागवते अनेकत्र लभ्यते। वृत्रासुरवधसमये जातं युद्धं, कंसवधं, मधुरायां राक्षसैः कृतं युद्धञ्च भागवते दृश्यते।

भविष्यपुराणे युद्धसैन्यविषयाः

भविष्यपुराणे पृथ्वीराजद्वारा गुर्जरराज्यग्रहणप्रकरणे युद्धप्रसङ्गः, अक्बरशासकैः सह तैमूरनरेशेन कृतं युद्धप्रसङ्गः, सैन्यविज्ञानदृष्ट्या विशेषरूपेण उल्लिखिताः।

मार्कण्डेयपुराणे युद्धसैन्यविषयाः

मार्कण्डेयपुराणे नवमोऽध्यायः युद्धस्तथा युद्धकलादृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णं भवति। विष्णोः कर्णमलादुत्पन्नौ मधुकैटभौ ब्रह्माण्डं हन्तुं उद्युक्तौ। ततः योगमायातः विष्णुः अस्त्रसंग्रहं कृत्वा चतुस्सहस्रवर्षपर्यन्तं युद्धमकरोत्। महिषासुरसंहारं अपि भीकररूपेण जातम्। एवमेव विष्णु-कालनेमियुद्धं, इन्द्र – वृत्रासुरयुद्धं, कार्तिकेय – तारकासुर युद्धं इत्याद्यनेकत्र युद्धवर्णनं सैन्यविवरणं च दृश्यते।

एवमेव अनेकेषु पुराणेषु युद्धवर्णनं, सैन्यवर्णनं, शस्त्रास्त्रविवरणं, सामदानभेददण्डोपायानां विवरणं विस्तृतरूपेण वर्णितं वर्तते।

Cover Page

आधारग्रन्थसूची

- 1) संस्कृतवाङ्मयचरितम् - रामचन्द्रमित्रः, चौखम्बाभवन, वाराणसी।
- 2) श्रीमद्भागवतम् - व्यासमहर्षिः, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- 3) पुराणपर्यालोचनम् - श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, चौखम्बासुरभारती, वाराणसी।
- 4) श्रीमद्रामायणम् - वाल्मीकिमहर्षिः, M.L.J. प्रेस् मद्रास।
- 5) अष्टाध्यायी - पाणिनिः, बालमनोरमा प्रेस्, मद्रास।
- 6) महाभारतम् - वेदव्यासः चित्रशिलाप्रेस, पूणे।
- 7) संस्कृतसाहित्येतिहास - आचार्य हंसराज अगर्वाल, चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी।